

ЛІКВІДАЦІЯ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ В УКРАЇНІ В ПОВОЄННІ РОКИ: ІСТОРИОГРАФІЯ

Серед трагічних сторінок української історії ХХ століття доля УГКЦ, її священників та вірних посідає особливе місце. Відзначаючи 60-ті роковини з дня так званого Львівського собору 1946 р., який поставив Українську греко-католицьку церкву поза законом в СРСР, ми сьогодні можемо твердити про повернення історичної справедливості. Швидке відродження УГКЦ на зорі нашої незалежності та її нинішня визначна роль в українському суспільстві, особливо на Західній Україні, свідчать про те, що греко-католицька церква в Галичині напередодні приходу радянської влади була дійсно всенародною і впливовою інституцією, з якою були змушені рахуватися державні органи.

Тривалий період, який віддаляє нас від досліджуваних подій, не лише дає змогу детально опрацювати й проаналізувати праці попередників з історії УГКЦ та державної політики по відношенню до церкви на західноукраїнських землях, а й переосмислити події того часу, більш об'єктивно і без зайвих емоцій підійти до розгляду проблеми. Звичайно, частково історіографія політики радянської влади щодо греко-католицької церкви знайшла своє відображення в дисертаціях, монографіях та окремих статтях сучасних дослідників. В. В. Марчук¹, Я. І. Білас², О. О. Волинець³, С. І. Гнот⁴, О. Є. Лисенко⁵, О. І. Сурмач⁶ та інші науковці продовжують історіографічні розвідки в процесі висвітлення окремих аспектів діяльності УГКЦ. Проте узагальнюючого історіографічного дослідження, яке охоплювало б праці як радянських істориків, так і науковців діаспори та сучасні здобутки вітчизняної історіографії в галузі відносин радянської влади та УГКЦ досі не зроблено.

Історія Української греко-католицької церкви протягом усього періоду викликала значний інтерес у дослідників різних спеціальностей – богословів, істориків, релігієзнавців, філософів, соціологів. Проте в різні періоди як церковні діячі, так і науковці, торкаючись теми УГКЦ, ставили перед собою різні завдання – від звеличення Церкви і спроби об'єктивного висвітлення її історії та діяльності, до спроб дискредитації та засудження, що було притаманним для радянського періоду. У цілому, досліджуючи

проблему нищення УГКЦ, зокрема в повоєнні роки в радянській Україні, наявні праці можна до певної міри умовно розділити на три групи. До першої належать праці радянських істориків та релігієзнавців, які здебільшого працювали в руслі офіційної теорії, об'рунтовуючи ліквідацію УГКЦ її співпрацею з нацистами та українськими націоналістами та подаючи Церкву як реакційну інституцію, яка була далекою від народу. До другої групи слід віднести праці українських дослідників та діячів церкви за кордоном, а також окремих зарубіжних дослідників церкви. Перебуваючи в умовах демократичного суспільства, вони не лише вільно висловлювали своє бачення проблеми, а й зібрали численні матеріали про УГКЦ з вуст тих, кому вдалося виїхати з України до приходу Радянської Армії чи вирватися з рук радянського „правосуддя”. Однак ці праці також є до певної міри тенденційними як через брак документальних свідчень, так і через спробу свідомо протиставити своє бачення проблеми офіційній історіографії СРСР. До третьої групи належать праці сучасних дослідників, які стали можливими завдяки вільному розвитку історичної науки в умовах незалежності, оприлюдненню численних архівних документів з історії УГКЦ, які раніше зберігалися в спецфондах та були недоступними для вивчення. Саме сучасні праці, завдяки доступу до широкого кола різносторонніх документів та відсутності ідеологічного тиску, вигідно вирізняються і є спробою об'єктивного висвітлення проблеми.

На сьогодні цілий ряд інституцій фахово займається дослідженням церковної проблематики, у тому числі й історії УГКЦ. Серед них варто відзначити наукові здобутки Відділення релігієзнавства Інституту філософії НАН України в м. Києві, Львівського відділення Інституту української археографії та джерелознавства, Львівського музею історії релігії, дослідження викладачів та аспірантів історичних та філософських спеціальностей багатьох ВНЗ країни. Їхніми зусиллями проводяться щорічні наукові конференції, семінари та круглі столи, які заповнюють „білі” плями в історії церкви.

На особливу увагу заслуговує проект Інституту історії Церкви у Львові „Образ сили духу: жива історія підпільного життя УГКЦ 1946-1989 рр.”, у рамках якого створено комп'ютерний архів про діяльність УГКЦ у підпіллі і переслідування Церкви органами радянської влади. Архів Інституту активно поповнюють студенти Українського католицького університету, які в межах власних наукових робіт записують інтерв'ю і спогади священників і вірних УГКЦ радянського періоду. Таким чином, історія Української греко-католицької церкви вивчається не лише

істориками церкви, а й науковцями академічних установ та вищих навчальних закладів, що сприяє об'єктивності дослідження й більш повному висвітленню проблеми.

Загалом, приступаючи до аналізу праць, які проливають світло на відносини радянської влади і греко-католицької церкви в повоєнній Україні, варто відзначити, що це питання широко дискутується, а визнання ролі Церкви й українського руху опору 40-50-х рр. XX століття сьогодні виступає об'єктом політичних спекуляцій та виборчих технологій окремих політичних сил. Проте твердження більшості радянських дослідників, які пояснювали ліквідацію греко-католицької церкви її „зрадницькою політикою в роки війни”, спростовуються численними документами, у тому числі й тими, що півстоліття пролежали на таємному зберіганні в архівах КДБ та спецфондах партійних і державних архівів.

Про те, що „визволителі” зі сходу в 1939-1941 рр. „не зачепили уніатів” пише В. Сергійчук⁷, однак припускає, що такий факт можна пояснити впливовістю УГКЦ і наявністю великої кількості греко-католиків не лише в новоприєднаних областях, а й на території окупованої нацистами Польщі, де жодної дискримінації греко-католиків не було. Такі дані спростовує В. Марчук⁸, зазначаючи, що вже восени 1939 р. радянський режим припинив діяльність Богословської академії у Львові, Перемишльської, Львівської і Станіславської духовних семінарій, закрив видання духовних часописів, відібрав багато церковних приміщень. Священникам було заборонено відвідувати хворих у лікарнях з метою сповіді та причастя. Доповнює цей перелік список 27 священників, заарештованих у 1939-1941 рр., який подає В. Гордієнко⁹. Серед них і батько С. Бандери А. Бандера. У свою чергу, у пересланому до Ватикану в листопаді 1941 р. звіті про нищення УГКЦ більшовиками митрополит А. Шептицький повідомляв, що 1939-1941 рр. у Західній Україні „ув'язнено або замордовано 32-ох священників, а 33-ох депортовано до Сибіру”¹⁰. Серед заходів тиску на церкву називають також появу в радянському часописі „Безбожник” від 11 квітня 1940 р. (№ 11) статті під назвою „Глава уніатів”, спрямованої проти митрополита А. Шептицького¹¹. Отже, остаточна ліквідація непокірної церкви була лише питанням часу, яке відтягнуло нацистське вторгнення.

Як справедливо відзначає О. Сурмач, позитивне сприйняття УГКЦ нацистської адміністрації на початковому етапі окупації пояснюється тим, що в порівнянні з радянською дійсністю зміни, які відбувалися в суспільстві, здавалися справжнім переломом. Священникам дозволили

вчити дітей катехизму в школах. Віруючим були повернуті культові споруди. Відтак, з лютого 1942 р. українське національне життя в межах Дистрикту „Галичина” було зведене до рамок діяльності 10 інституцій, серед яких була і Українська греко-католицька церква. Однак між церковною ієрархією ГКЦ і вищою німецькою владою, за винятком відвідин губернаторів, не було постійних взаємин. Тільки з нижчою адміністрацією Церква утримувала зв'язок буденного характеру¹².

Про численні застерезення і протести митрополита А. Шептицького, у тому числі й до вищого німецького керівництва, проти сваволі нацистів щодо українського населення та євреїв свідчать о. В. Лаба¹³, О. Кіцера¹⁴, О. Сурмач¹⁵, Ю. Туркевич та ін.¹⁶ У цих же працях наводяться дані про переховування митрополитом особисто та за його зверненням у монастирях великої кількості євреїв. Про те, що митрополит А. Шептицький виступав з осудом нацистської політики та звертався з цього приводу з листом до Гімmlера, а також ще в серпні 1943 р. заявляв про поразку німецької армії свідчать і матеріали радянських спецслужб, наголошує в дослідженні В. Трофимович¹⁷.

Незважаючи на це, широко цитована істориками та публіцистами як за кордоном¹⁸, так і в Україні¹⁹ фраза А. Шептицького у розмові з головою Українського Центрального Комітету В. Кубійовичем про те, що „немає майже ціни, яку не треба б дати за створення української армії” (про доцільність створення дивізії „Галичина”), стала ключовим пунктом звинувачення УГКЦ радянськими органами в співпраці з нацистами.

Праці, видані в діаспорі, та дослідження сучасних істориків спростовують поширену тезу радянської історіографії про підтримку верхівкою УГКЦ терористичних заходів ОУН-УПА як проти радянських активістів, так і проти поляків та нацистів. Як наголошує дослідник історії церкви воєнного періоду О. Лисенко, митрополит А. Шептицький та станіславський єпископ Г. Хомишин неодноразово засуджували будь-які прояви насильництва як засіб досягнення мети, оскільки відплатні акції падали на невинних людей²⁰.

Не витримує критики й теза радянських авторів про те, що УГКЦ підтримувала українських націоналістів в обмін на забезпечення ними гегемонії католицької віри й поширення католицизму на схід. Як справедливо вказує В. Ухач, ще на Другому великому зборі ОУН (серпень 1939 р.) поряд із визнанням за релігією важливої виховної ролі, необхідності співпраці держави з церквою та її охорони, організація чітко заявила, що підтримуватиме обидві українські церкви: православну та греко-католицьку²¹.

На думку Н. Вол, О. Сурмач та інших авторів, не викликає сумніву, що гнів Кремля викликала підтримка провідниками греко-католицької церкви Акта відновлення української державності 30 червня 1941 р. та пастирський лист з цього приводу митрополита А. Шептицького „До українського народу”²².

Характерно, що певне відродження Російської православної церкви, що відбулося в роки війни й заохочувалося особисто Й. Сталіним та вищим керівництвом країни для піднесення патріотичних настроїв населення й залучення коштів церкви і віруючих на воєнні потреби, не виправдало надій ієрархів Української греко-католицької та Української автокефальної православної церков на подібне толерантне ставлення до національної церкви в Україні. Наступ влади на УАПЦ практично в перші місяці після звільнення областей України від нацистів швидко позбавив ілюзій навіть прихильників радянської влади. Однак значний вплив Української греко-католицької церкви на заході України, масова підтримка її з боку населення та збройний рух опору насадженню радянської влади змушували владу діяти по відношенню до УГКЦ більш обережно.

Про те, що нищення УГКЦ необхідно розглядати як складову політики сталінських трансформацій у Західній Україні наголошує В. Войналович²³. Досить вірно характеризує ситуацію по відношенню держави до церкви в цілому О. Замлинська, відзначаючи той факт, що церква в роки війни пережила значне піднесення, а її зростаючий вплив на народ у повоєнні роки стояв на перешкоді радянській ідеології. Масова і впливова в приєднаній але нескореній Західній Україні УГКЦ у першу чергу викликала на себе удар карального апарату Кремля²⁴.

Незважаючи на запевнення делегації УГКЦ під час візиту до Москви в грудні 1944 р. про можливість вільного сповідувати греко-католицької віри, прийняття від делегатів 100 тис. крб. до фонду Червоного Хреста та „подяк за визволення” на адресу Й. Сталіна й уряду, доля УГКЦ уже була вирішена. 17 березня 1945 р. Й. Сталін особисто схвалив письмові пропозиції щодо знищення УГКЦ, в яких також йшлося про переведення в юрисдикцію Московського патріархату Мукачівсько-Пряшівської православної єпархії Сербської православної церкви.

Початок цілеспрямованого наступу на УГКЦ сучасні українські дослідники пов’язують з появою 8 квітня 1945 р. у газеті «Вільна Україна» статті «З хрестом чи ножем» під псевдонімом В. Росович, в якій УГКЦ звинувачували у співпраці з нацистами. Справжнім автором статті більшість дослідників називають Я. Галана. Проте І. Андрухів наводить

дані інформаційної довідки для ЦК КП(б)У від 26 квітня 1945 р. про те, що духовенство вважало автором статті Г. Костельника, і робить припущення, що цей матеріал вони підготували разом²⁵. Стаття була передрукована в інших виданнях Західної України та поширювалася окремою брошурою. Уже 11 квітня у соборі св. Юра у Львові НКВС заарештувало митрополита Й. Сліпого, інших керівників церкви та священників. Одночасно масові арешти відбулися в Станіславі (нині Івано-Франківськ) та інших містах. Подібну акцію М. Марущак²⁶ та Е. Бистрицька²⁷ справедливо розглядають як удар по національно-визвольному руху на західноукраїнських землях, оскільки НКВС часто небезпідставно вбачало у священниках і вірних УГКЦ активістів такого руху.

Численні праці сучасних дослідників проливають світло на детально розроблений і юридично оформлений за посередництва Львівського собору план ліквідації радянською владою греко-католицької церкви, яка не лише не бажала перебувати у фактичній залежності від державних органів, як це сталося з Російською православною церквою, а й перебувала під юрисдикцією Ватикану, який засуджував комуністичну ідеологію та державну політику СРСР.

За словами нинішнього глави УГКЦ Л. Гузара, „для ліквідації Церкви було використано сценарій, майже релігійний, у формі, зрозумілій для церковних людей – через церковний собор. Адже саме на соборах приймають рішення щодо життя Церкви. Таким чином людям „замілили” очі: духовенство даної Церкви сказало, що воно відрікається від своєї теперішньої приналежності і бажає перейти до іншої. Зовні для багатьох людей це мало вигляд легітимної події”²⁸.

Однак підготовка навіть такого „собору” забрала в його ініціаторів багато часу, які так і не змогли залучити для участі в його роботі жодного з греко-католицьких єпископів, не кажучи вже про митрополита, що позбавило зібрання канонічності. Та це якраз мало цікавило кремлівське керівництво.

У контексті підготовки до Львівського собору значне зацікавлення істориків та релігієзнавців викликає діяльність так званої ініціативної групи по підготовці собору на чолі з священниками УГКЦ Г. Костельником, М. Мельником та А. Пельвецьким. Діючи умовляннями та погрозами, які часто завершувалися арештом незгодних²⁹, ініціативній групі вдалося залучити на свою сторону невелику кількість священників і мирян, які погодилися на перехід під юрисдикцію Російської православної церкви та

ліквідацію УГКЦ. Історики наводять різні причини, які спонукали Г. Костельника до злиття з РПЦ. Так, В. Сергійчук³⁰, І. Білас³¹, М. Прокоп та ряд інших схильні вважати, що в Костельника просто не було виходу, оскільки йому загрожувало покарання за антирадянську пропаганду та підтримку Акта 30 червня 1941 у Львові. Є свідчення й про те, що НКВС ще в 1941 р. намагалося залучити Г. Костельника до розриву унії з Ватиканом, а коли він відмовився, заарештували й закатували його сина³². У свою чергу, О. Лисенко, не відкидаючи версії „безвихідності”, припускає, що Г. Костельником рухало прагнення до самореалізації, до „виходу з тіні” таких визнаних лідерів Церкви, як А. Шептицький, Й. Сліпий, Г. Хомишин, М. Будка, М. Чарнецький³³. Він також вважає, що Г. Костельник не мав наміру зробити греко-католиків просто частиною РПЦ, а бачав у приєднанні певну місіонерську роль, здатність оновити церкву й залучити до неї більше людей.

Проте процес переведення греко-католицьких єпархій на православ'я проходив надто повільно, а священники, які піддалися тиску і вступили до ініціативної групи, згодом часто подавали заяви про вихід із неї.

Як свідчать доповідні записки уповноваженого в релігійних справах РПЦ при РНК УРСР П. Ходченка, на користь греко-католиків спрацьовувало те, що прислані РПЦ священники мали порівняно з греко-католицькими низький рівень богословської освіти та не користувалися авторитетом в місцевого населення через погане знання української мови. Галичани також небезпідставно побоювалися, що РПЦ сприятиме русифікації краю, не довіряли православній вірі, яка насаджувалася з допомогою держави. В. Сергійчук також засвідчує, що звернення до народу і священників, з якими зверталися учасники ініціативної групи та ієрархи РПЦ, були підготовлені в НКВС³⁴. Водночас навіть та незначна кількість священників, які добровільно погодилися приєднатися до РПЦ, на думку О. Лисенка, бажали мирного співіснування з державною владою та тяжіли до соборності з усім українським народом, а не стали переконаними православними³⁵.

Більшість дослідників³⁶ звертають увагу на те, що під час візиту делегації священників УГКЦ до Києва напередодні Львівського собору екзархом України Іоанном отці М. Мельник та А. Пельвецький були висвячені на православних єпископів. Таким чином, на момент проведення Львівського собору вони вже були православними владиками і ніякого відношення до УГКЦ не мали. Своєрідним „психологічним ударом” по тих священниках, які ще сумнівалися в доцільності „возз'єднання”, за визначенням І. Андрухів³⁷, стала публікація в пресі напередодні

проведення собору заяви про завершення слідства над Й. Сліпим та єпископами УГКЦ і направлення справи на розгляд військового трибуналу. Практично безперервно тривали арешти непокірних священників і мирян. У таких умовах на Львівському церковному соборі 8-10 березня 1946 р. 216 делегатів від духовенства і 19 від мирян прийняли рішення про ліквідацію УГКЦ та приєднання до РПЦ. За схожим сценарієм у 1949 р. було проголошено ліквідацію Ужгородської унії та приєднання до РПЦ греко-католицької церкви Закарпаття.

Проте переможні реляції державних функціонерів, а також запевнення офіційних історіографів про добровільний перехід на православ'я і відсутність будь-яких спроб відстоювати унію з боку понад 2500 парафій УГКЦ не відповідали дійсності³⁸. Навіть після Львівського собору греко-католицькі громади та священники відмовлялися реєструватися як православні. За інформацією О. Лисенка³⁹, на середину 1946 р. на Станіславщині офіційно оформилися 216 з усіх 322 священників, у Тернопільській області – лише 19 з 270, у Львівській області відмовився від реєстрації 101 священник з 281. 56 з них полишили духовний сан або були репресовані.

Осередком опору радянській ідеології та твердими прихильниками греко-католицької віри залишалися монастирі. Лише у Станіславській області на початку 1945 р. налічувалося 11 чернечих осередків, з яких особливе занепокоєння влади викликав Гошівський монастир отців-василіян на Ясній горі, монахи якого підтримували зв'язки з українським підпіллям. Незважаючи на численні спроби ліквідації монастирів та переселення монахів протягом чотирьох років після проведення Львівського собору, станом на 1 березня 1950 р. у Львівській, Станіславській та Закарпатській областях діяло 8 греко-католицьких монастирів, які не лише проводили богослужіння та відправляли священників для обслуговування духовних потреб греко-католиків довколишніх сіл, а й перетворилися, згідно з приведеним у праці В. Сергійчука донесенням уповноваженого Ради у справах релігійних культур по Українській РСР П. Вільхового, „на центри зібрання ворожо налаштованих до радянської влади елементів”⁴⁰.

Це був своєрідний виклик владі, тому для „наведення порядку” органам державної безпеки довелося остаточно „зняти маску” демократичності й законності. Численні звернення монахів до органів влади з посиланням на нормативні акти були знехтувані. Як влучно зазначає І. Андрухів, монахам „не довелося потішитися свободою сталінської Конституції”,

оскільки вже в кінці березня 1950 р. мешканці головного осередку греко-католицького чернецтва – чоловічого й жіночого Гошівських монастирів Івано-Франківської області були заарештовані⁴¹. За відпрацьованою схемою було припинено діяльність інших монастирів, а священники та монахи, які залишилися на волі, продовжили свою діяльність підпільно.

Однак уже після смерті Й. Сталіна з ув'язнення було звільнено кілька сотень греко-католицького духовенства, а в 1956 р. повернулися із заслання два єпископи – М. Чарнецький до Львова та І. Лятишевський до Станіслава, які відкрили „друге дихання” „катакомбної” греко-католицької церкви⁴². Таким чином, радянській владі так і не вдалося зламати опір греко-католицьких священників і вірних. Перебуваючи поза законом, УГКЦ продовжувала діяти підпільно аж до легалізації напередодні розпаду СРСР.

Проте вже самі назви праць радянського періоду, які писалися для широкого загалу, – „Уніатська церква – ворог українського народу”, „Уніатство – запеклий ворог української культури”, „Уніатство і український буржуазний націоналізм”⁴³ та багато інших⁴⁴, – повинні були вселити в пересічних громадян почуття ненависті не лише до УГКЦ, а й до культурного надбання народу, яке отримало тавро „буржуазно-національного”. При цьому більшість праць, до певної міри справедливо називаючи причинами Брестської (1596 р.) та Ужгородської (1646 р.) церковних уній утиски з боку поляків та угорців щодо корінних українців та їхньої православної віри, подавали ініціаторів уній не як патріотів, що протистояли цьому тиску і шукали вихід із складного становища, а як зрадників, що сприяли денационалізації українців. Тим самим вони намагалися переконати, що „уніатство з самого початку мало антинародний, антинаціональний характер”⁴⁵. Діяльність А. Шептицького зводилася до того, щоб поширити католицизм на схід. Для дискредитації УГКЦ радянська історіографія поширювала тезу про те, що Церква перешкоджала розвитку культури, освіти, забороняла друкування творів українських письменників тощо⁴⁶.

Сьогодні подібні тези документально спростовані дослідниками. Так, зокрема, В. Перевезій, С. Гнот, О. Ліщинська-Милян та інші присвятили дослідження визначній ролі митрополита А. Шептицького та УГКЦ у розвитку національної культури, освіти та виховання в Галичині⁴⁷.

Оскільки в радянській Україні інша точка зору не могла бути представлена, опонентом офіційних радянських історіографів на той час виступили українські наукові центри за кордоном, які намагалися донести

правду про ставлення влади до церкви в Україні, збирали документи і свідчення тих церковних діячів і віруючих, що опинилися в еміграції. Нападки істориків СРСР на католицьку церкву і спотворення мотивів церковної унії викликали зростання інтересу до церковної історії в цілому та своєрідні полемічні праці, які документально спростовували твердження радянських ідеологів. Подібні праці регулярно друкувалися в еміграційних часописах та виходили окремим накладом. Зокрема, вагоме місце в зарубіжній українській історіографії діяльності УГКЦ посідає монографія А. Кравчука⁴⁸, який присвятив дослідження спростуванню радянських кліше про колабораціонізм Церкви в роки Другої світової війни. Вагомими є наукові здобутки Б. Боцюрківа. Цілий цикл праць в журналі „Сучасність” оприлюднив колишній капелан батальйону „Нахтігаль” І. Гриньох, плідно працювали інші вчені діаспори. Крім того, українцям за кордоном вдалося провести кілька дійсно визначних наукових форумів, які викликали значний резонанс у науковому світі та привернули увагу світової громадськості до проблем української церкви.

До найбільш вагомих наукових заходів за кордоном щодо дослідження історії церкви, зокрема УГКЦ, вшанування жертвовницької діяльності її священників та вірних належить наукова конференція, проведена в 1963 р. у Римі на пошану глави Церкви Й. Сліпого. За задумом організаторів, захід мав не лише привернути міжнародну увагу до переслідування греко-католиків в Україні, а й продемонструвати єдність українського наукового світу в європейській діаспорі. З цією метою до організації конференції долучилися Наукове товариство ім. Т. Шевченка, Українська вільна академія наук, Український вільний університет та Українське Богословське наукове товариство. Крім того, Український технічно-господарський інститут та понтифікальна колегія ім. св. Йосафата делегували своїх ректорів на голів окремих секцій. У роботі конференції взяли участь найбільш визначні діячі української діаспори, представники як духовних, так і світських інституцій. Зусиллями А. Жуковського, О. Кульчицького, П. Курінного, Б. Микитюка, Н. Полонської-Василенко, о. Ісидора Патрила, П. Цимбалістого, В. Яніва, В. Кубійовича, Є. Словінського, Р. Єндика, о. Іринія Назарка, о. Атанасія Великого було підведено своєрідний підсумок досліджень української діаспори з історії церкви, а також засвідчено тяглість трьох генерацій науковців України за кордоном. Матеріали конференції незабаром було опубліковано і вони стали гідною відповіддю радянській пропаганді на закиди проти церкви⁴⁹.

Своєрідним енциклопедичним виданням з історії переслідування

української церкви стала підготовка і видання вченими та церковними діячами діаспори „Мартирології українських церков у чотирьох томах”. У другому томі видання, упорядкованому і відредагованому О. Зінкевичем та священником Т. Лончиною, вміщено документи й матеріали про Українську католицьку церкву⁵⁰. На підставі зібраних матеріалів видавці роблять висновок про те, що українська церква, не залежно від того, була вона православна чи католицька, в умовах радянського режиму була приречена на знищення.

Ще одним спільним проектом української діаспори по дослідженню історії церкви став Науковий конгрес у 1000-ліття хрещення України. Для участі в роботі Конгресу було залучено представників не лише європейської діаспори, а й США та Канади. На конгресі були оприлюднені дослідження А. Жуковського, О. Барана, С. Сенік, А. Сороковського, М. Марунчака, З. Соколюка, Л. Рудницького та інших відомих науковців⁵¹. Більшість наукових розвідок простежували церковні відносини в Україні з часів прийняття християнства Володимиром Великим аж до другої половини ХХ століття, при цьому значне місце посідали праці про причини і характер церковної унії та подальшу історію греко-католицької церкви. Особливу увагу привернула доповідь Я. Білінського про стан української православної церкви в УРСР. У ній на підставі даних американського дослідника церкви в СРСР В. Флетчера, оприлюднених в його монографії⁵², а також матеріалів своєї дискусії з ним представників СРСР – ієромонаха Інокентія (С. Павлова) та професора В. Щердакова – на сторінках журналу „Социологические исследования”⁵³, робиться висновок про те, що більше половини віруючих Російської православної церкви в СРСР насправді становлять колишні вірні УГКЦ, які продовжують дотримуватися своїх традицій і готові повернутися до УГКЦ після її легалізації. На підтвердження своїх слів Я. Білінський приводить дані Б. Боцюрківа про те, що з близько 3000 діючих церков в Україні на початок 1970-х рр. понад 1500 припадало на Західну Україну, тобто колишні храми УГКЦ⁵⁴. Варто відзначити, що ряд праць Б. Боцюрківа були опубліковані в Україні в роки незалежності, а фундаментальне дослідження про ставлення Радянської влади до УГКЦ було перекладене і видане в Україні уже після смерті автора⁵⁵.

Про значну вищу релігійність населення в західних областях України свідчать і соціологічні дослідження радянського періоду⁵⁶. Однак радянські соціологи робили висновок про те, що з кожним роком церков та віруючих стає менше, а релігійне питання незабаром узагалі зникне.

Факти цілеспрямованого переслідування віруючих, особливо підпільної греко-католицької церкви, не бралися до уваги.

Радянська історіографія 1960-1980-х рр. не лише намагалася повторювати ідеологічні штампи про співпрацю УГКЦ з нацистами та підтримку нею буржуазних націоналістів. Вона почала певною мірою полемізувати із закордонними дослідниками церковної історії та українськими діаспорними релігійними й науковими центрами, підбираючи аргументацію на закиди щодо переслідування віруючих у СРСР та порушення прав громадян. Радянські історики, філософи, релігієзнавці О. І. Уткін, О. В. Огнева, В. В. Коник, О. Ю. Гаврилук, І. Г. Батюк, В. В. Бурков та багато інших намагалися на підставі нормативних актів та Конституцій СРСР і УРСР довести широкі права релігійних общин та громадян у СРСР, а також звинуватити зарубіжних „радянологів” у фальсифікації фактів і спробі дестабілізувати становище в Радянському Союзі та підірвати його авторитет на міжнародній арені⁵⁷. (При цьому замовчувався той факт, що дійсно гарантовані права в СРСР насправді були фікцією, а будь-яка спроба їх відстоювання завершувалася, як правило, тюремним ув’язненням.) Особливу активність у цьому напрямі проявила радянська історіографія з обранням на престол Папи римського Івана Павла II, який прихильно ставився до Української католицької церкви, а також відповідаючи на осуд Католицької церкви та українських організацій за кордоном радянської агресії у Афганістані.

Варто відзначити, що навіть представники радянської історіографії були змушені визнати зростання впливу зарубіжних українських наукових центрів та їх пропаганди. Так, О. Уткін та О. Огнева відзначають, що „зарубіжні радіостанції, організації та центри мають у своєму розпорядженні значну матеріально-технічну базу, достатню кількість експертів, великий обсяг інформації та широкі можливості для пропаганди своїх досліджень. Поширювані ними твердження люди... можуть сприймати як істинні, оскільки в них є певне теоретичне об’рунтування, насиченість різними сучасними та історичними фактами”⁵⁸.

В Україні, як справедливо зазначають автори „Академічного релігієзнавства” за редакцією проф. А. Колодного⁵⁹, боротьбу з релігією в 1970-х – на початку 1980-х рр. також здійснювали, прикриваючись такими ідеологічними кампаніями, як атеїстична контрпропаганда, метою якої було: викриття і нейтралізація так званого зарубіжного клерикально-націоналістичного впливу на український народ, припинення підривної діяльності зарубіжних антикомуністичних центрів.

Проте навіть у часи горбачовської „перебудови” уже традиційно в працях радянських авторів побутували догми про „реакційну суть уніатства та співпрацю греко-католицьких священників з польською буржуазією, німецькими фашистами та американськими імперіалістами”⁶⁰. Загалом у радянський період було видано велику кількість літератури, спрямованої проти греко-католицької церкви. З цієї тематики створювалися спеціальні бібліографічні покажчики, а деякі праці перевидавалися⁶¹.

Підсумовуючи аналіз наукових праць з історії відносин радянської влади та греко-католицької церкви, можна без сумніву стверджувати, що саме незалежна позиція церкви, відстоювання нею інтересів народу та підтримка національно-визвольного руху стали справжніми причинами переслідування священників і вірних УГКЦ протягом кількох десятиліть. Водночас цькування Церкви проводилося не лише зусиллями державних органів та спецслужб, а й потужним ідеологічним апаратом, до якого було залучено діячів культури, вчених-істориків, релігієзнавців, філософів, соціологів. Численні праці радянських авторів намагалися прищепити ненависть до рідної церкви, позбавити її підтримки, зруйнувати віру й духовність українського народу, тим самим перетворивши його на „радянський народ”, без духовності та національної самоідентифікації. Гідну відповідь радянському ідеологічному апарату протиставили українські вчені та діячі Української католицької церкви в діаспорі, які своєю діяльністю – друкованим словом та радіопередачами – несли в Україну „зерно свободи” та підтримували віру народу. У свою чергу, сучасна українська історіографія завдяки залученню невідомих раніше архівних документів та ретельному аналізу праць попередників сприяє об’єктивному висвітленню досліджуваної проблеми.

¹ Марчук В. В. Українська Греко-Католицька Церква. Історичний нарис. – Івано-Франківськ, 2001.

² Білас Я. І. Митрополит Андрей Шептицький і проблеми національно-визвольного руху українців: Дис... канд. іст. наук: 09.00.11 / Інститут філософії імені Г. С. Сковороди НАН України (Відділення релігієзнавства). Київ, 2003.

³ Волинець О. О. Функціонування Української Греко-Католицької Церкви в контексті державно-церковних відносин: Дис... канд. філософ. наук: / Інститут філософії імені Г. С. Сковороди НАН України, Київ, 2003.

⁴ Гнот С. І. Добродійна діяльність Греко-католицької церкви у 1921-1939 рр. (за

матеріалами Галицької митрополії): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Львівський національний університет імені Івана Франка. Львів, 2003.

⁵ Лисенко О. Є. Церковне життя в Україні. 1943-1946 р / НАН України, Інститут історії України. – К., 1998. – 404 с.

⁶ Сурмач О. І. Греко-Католицька Церква в період німецького окупаційного режиму в Україні (1941 – 1944 рр.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Львівський національний університет імені Івана Франка. Львів, 2001.

⁷ Сергійчук В. Нескорена церква. Подвижництво греко-католиків України в боротьбі за віру і державу. – К.: Дніпро, 2001. – С. 16.

⁸ Див.: Марчук В. Війна і християнська мораль: суспільна місія греко-католицької церкви у 40-і роки ХХ ст. // Українська Повстанська Армія – феномен національної історії: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – Івано-Франківськ: Плай, 2003. – С. 107-108; Марчук В. Українська Греко-Католицька Церква. Історичний нарис. – Івано-Франківськ, 2001.

⁹ Гордієнко В. Сталінізм і греко-католицька церква // Матеріали конференції, присвячені життю та діяльності митрополита Андрея Шептицького. – Львів: Атлас, 1990. – С. 46.

¹⁰ Мартирологів українських церков у чотирьох томах. – Т. 2. Українська католицька церква. Документи, матеріали, християнський самвидав України / Упорядкували і зредагували Осип Зінкевич і священник Тарас Р. Лончина. – Торонто-Балтимор: Смолоскип. – 1985. – С. 64.

¹¹ Мартирологів українських церков у чотирьох томах. – Т. 2. Українська католицька церква. Документи, матеріали, християнський самвидав України / Упорядкували і зредагували Осип Зінкевич і священник Тарас Р. Лончина. – Торонто-Балтимор: Смолоскип. – 1985. – С. 62.

¹² Сурмач О. І. Греко-Католицька Церква в період німецького окупаційного режиму в Україні (1941 – 1944 рр.): Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Львівський національний університет імені Івана Франка. Львів, 2001. – С. 10.

¹³ Лаба В. Митрополит Андрей Шептицький. Його життя і заслуги. – Люблин: Свічадо. – 1990. – С. 61.

¹⁴ Кіцера О. Наш митрополит // Матеріали конференції, присвячені життю та діяльності митрополита Андрея Шептицького. – Львів: Атлас, 1990. – С. 14-16.

¹⁵ Сурмач О. Роль УГКЦ у порятунку євреїв під час німецької окупації // Науковий вісник Ужгородського державного університету. – Ужгород: УДУ, 2000. – Вип.5. – С.126-129.

¹⁶ Туркевич Ю. Риси характеру митрополита Андрея Шептицького // Матеріали конференції, присвячені життю та діяльності митрополита Андрея Шептицького. – Львів: Атлас, 1990. – С. 22; Лисенко О. Є. Церковне життя в Україні. 1943-1946 р / НАН України, Інститут історії України. – К., 1998. – С. 30.

¹⁷ Трофимович В. Матеріали органів державної безпеки про діяльність греко-католицької церкви в роки німецької окупації // Історія релігій в Україні. Тези

повідомлень IV круглого столу (Львів, 9-10 травня 1994 року) / НАН України, Інститут української археографії, львівське відділення, Інститут філософії, Львівський музей історії релігії, Інститут релігієзнавства. – Львів, 1994. – С. 184-185.

¹⁸ Колісник Р. Військова управа та українська дивізія „Галичина”. Накладом Братства колишніх вояків 1-ої Української Дивізії УНА. – Торонто, 1990. – С. 11; Кубійович В. Початки Української дивізії „Галичина” // Українська дивізія „Галичина”. Історико-публіцистичний збірник / Редактори упорядники М. Слабошпицький, В. Стеценко. – Київ-Торонто, 1994. – 176с.

¹⁹ Лисенко О. Є. Церковне життя в Україні. 1943-1946 р / НАН України, Інститут історії України. – К., 1998. – С. 18.

²⁰ Лисенко О. Є. Церковне життя в Україні. 1943-1946 р / НАН України, Інститут історії України. – К., 1998. – С. 18.

²¹ Ухач В. Національна церква, релігія в ідеологічно-програмовій та організаційно-практичній діяльності українського національного руху 30-х – 40-х років ХХ століття (за матеріалами таємних спец фондів центральних архівів України) // Історія релігій в Україні. Праці XII міжнародної наукової конференції (Львів, 20-24 травня 2002 року). – Книга 1. – Львів: Логос, 2002. – С. 448.

²² Вол Н. Роль галицького духовенства у визвольних змаганнях українського народу в 40-х роках ХХ ст. // Історія релігій в Україні. Тези повідомлень IV круглого столу (Львів, 9-10 травня 1994 року) / НАН України, Інститут української археографії, львівське відділення, Інститут філософії, Львівський музей історії релігії, Інститут релігієзнавства. – Львів, 1994. – С. 11-13; Сурмач О. Українська греко-католицька церква в роки Другої світової війни // Там само. – С. 176-178.

²³ Див.: Войналович В. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940-1960-х років: політологічний дискурс. – К.: Світогляд, 2005. – 741 с.

²⁴ Замлинська О. В. Церква і культура України у перші повоєнні роки // Релігійна традиція в духовному відродженні України. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – Полтава, 1992. – С. 149-150.

²⁵ Андрухів І. О. Діяльність „ініціативного комітету” на Станіславщині з підготовки Львівського собору (липень 1945 – лютий 1946 рр.) // Сторінки воєнної історії України: Зб. наукових статей / НАН України, Ін-т історії України. – К., 2003. – Вип. 7. – Част. 2. – С. 138-149.

²⁶ Марущак М. „Ліквідація УГКЦ” – ідеологічна диверсія Москви проти визвольного руху на західноукраїнських землях // Державність. – 1992. – Ч. 2. – С. 32.

²⁷ Бистрицька Е. До питання про ліквідацію греко-католицької церкви (1944-1946 рр.) // Історія релігій в Україні. Праці XII міжнародної наукової конференції (Львів, 20-24 травня 2002 року). – Книга 1. – Львів: Логос, 2002. – С. 46.

²⁸ Крикун Д. Блаженніший Любомир Гузар: «Любіювання на користь церкви є

приниженням для церкви» // Дзеркало тижня. – 2006. – 4-10 березня.

²⁹ Без зерна неправди. Спомини отця-декана Володимира Лиска. – Львів, 1999. – С. 70-73.

³⁰ Сергійчук В. Нескорена церква. Подвижництво греко-католиків України в боротьбі за віру і державу. – К.: Дніпро, 2001. – С. 22.

³¹ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917-1954. – К., 1994. – Т. 1. – С. 308.

³² Мартирологів українських церков у чотирьох томах. – Т. 2. Українська католицька церква. Документи, матеріали, християнський самвидав України / Упорядкували і зредагували Осип Зінкевич і священник Тарас Р. Лончина. – Торонто-Балтимор: Смолоскип. – 1985. – С. 64.

³³ Лисенко О. Є. Церковне життя в Україні. 1943-1946 р / НАН України, Інститут історії України. – К., 1998. – С. 282.

³⁴ Сергійчук В. Нескорена церква. Подвижництво греко-католиків України в боротьбі за віру і державу. – К.: Дніпро, 2001. – С. 23.

³⁵ Там само. – С. 306.

³⁶ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917-1954. – К., 1994. – Т. 1. – С. 330; Лисенко О. Є. Церковне життя в Україні. 1943-1946 р / НАН України, Інститут історії України. – К., 1998. – С. 309; Сергійчук В. Нескорена церква. Подвижництво греко-католиків України в боротьбі за віру і державу. – К.: Дніпро, 2001. – С. 30-31; Андрухів І. О. Діяльність „ініціативного комітету” на Станіславщині з підготовки Львівського собору (липень 1945 – лютий 1946 рр.) / / Сторінки воєнної історії України: Зб. наукових статей / НАН України, Ін-т історії України. – К., 2003. – Вип. 7. – Част. 2.– С. 146 та ін.

³⁷ Андрухів І. О. Діяльність „ініціативного комітету” на Станіславщині з підготовки Львівського собору (липень 1945 – лютий 1946 рр.) // Сторінки воєнної історії України: Зб. наукових статей / НАН України, Ін-т історії України. – К., 2003. – Вип. 7. – Част. 2.– С. 147.

³⁸ Похилевич Д. Л. Уніатська церква – ворог українського народу. – Львів, 1960. – С. 73; Діяння Собору греко-католицької Церкви у Львові 8-10 березня 1946 року. – Львів, 1946.

³⁹ Лисенко О. Є. Церковне життя в Україні. 1943-1946 р / НАН України, Інститут історії України. – К., 1998. – С. 327-328.

⁴⁰ Сергійчук В. Нескорена церква. Подвижництво греко-католиків України в боротьбі за віру і державу. – К.: Дніпро, 2001. – С. 259.

⁴¹ Андрухів І. О. Ліквідація греко-католицьких монастирів на Станіславщині у другій половині 40-х – на початку 50-х рр. ХХ ст. // Галичина: науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. – Івано-Франківськ. – 2004. – № 10. – С. 157.

⁴² Мартирологів українських церков у чотирьох томах. – Т. 2. Українська католицька церква. Документи, матеріали, християнський самвидав України / Упорядкували і зредагували Осип Зінкевич і священник Тарас Р. Лончина. –

Торонто-Балтимор: Смолоскип. – 1985. – С. 83.

⁴³ Похилевич Д. Л. Уніатська церква – ворог українського народу. – Львів, 1960. – 84 с.; Клімов В. В. Уніатство – запеклий ворог української культури. – К.: Знання, 1981. – 48 с. та ін.

⁴⁴ Таємне стає явним. – Ужгород: Карпати, 1965; Букович Д. Павутиння омани. – Ужгород: Карпати, 1974; Болдижар. М. М. Безслав'я. – Ужгород: Карпати, 1981.

⁴⁵ Уніатство і український буржуазний націоналізм. – К.: Наукова думка, 1986. – С. 53.

⁴⁶ Див.: Добрич В. У тіні святого Юра. – Львів: Каменяр, 1968; Клімов В. В. Уніатство – запеклий ворог української культури. – К.: Знання, 1981. та ін.

⁴⁷ Перевезій В. О. Просвітницька діяльність Української греко-католицької церкви в 20-30-х роках ХХ століття: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Національний педагогічний ун-т ім. М. Драгоманова. – К., 1998. – 235 с.; Гнот С. Митрополит А. Шептицький і розвиток національної культури Галичини в міжвоєнний період // Історія релігій в Україні. Праці XII міжнародної наукової конференції (Львів, 20-24 травня 2002 року). – Книга 1. – Львів: Логос, 2002. – С. 113-117; Ліщинська-Милян О. Проблема релігійно-морального виховання у творчості Андрія Шептицького // Там само. – С. 246-251;

⁴⁸ Krawchuk A. Christian Social Ethics in Ukraine. The Legacy of Andrej Sheptytskyj. – Edmonton; Ottawa; Toronto, 1997.

⁴⁹ Релігія в житті українського народу. Збірник матеріалів наукової конференції у Рокка ді Папа (18-20.10.1963) / Спільне видання НТШ, УБНТ, УВАН, УВУ на пошану Блаженнішого Верховного Архієпископа Кардинала Йосипа Сліпого, Почесного та Дійсного Члена НТШ у 75-річчя народин та 50-річчя священства / За ред. В. Янева. – Мюнхен-Рим-Париж. – 1966. – 222 с.

⁵⁰ Мартирологів українських церков у чотирьох томах. – Т. 2. Українська католицька церква. Документи, матеріали, християнський самвидав України / Упорядкували і зредагували Осип Зінкевич і священник Тарас Р. Лончина. – Торонто-Балтимор: Смолоскип. – 1985. – С. 839.

⁵¹ Науковий конгрес у 1000-ліття хрещення Руси-України у співпраці з Українським вільним університетом. Збірник праць Ювілейного конгресу. (Редактор В. Янів). – Мюнхен. – 1988-1989. – 1002 с.

⁵² Fletcher, William C.: Soviet Believers: The Religions Sector of the Population, Lawrence, Kansas: The Regents Press of Kansas, 1981, 259 pages.

⁵³ Диалог // Социологические исследования. – 1987. – № 7. – С. 28-49.

⁵⁴ Білінський Я. Стан Української православної Церкви в УРСР // Науковий конгрес у 1000-ліття хрещення Руси-України у співпраці з Українським вільним університетом. Збірник праць Ювілейного конгресу. (Редактор В. Янів). – Мюнхен. – 1988-1989. – С. 336.

⁵⁵ Боцюрків Б. Українська Греко-Католицька Церква і Радянська держава (1939-1950) / переклад з англійської Наталії Кочан, за редакцією Олега Турія. Львів:

Видавництво Українського Католицького Університету, 2005.

⁵⁶ Єришев А. О. Досвід соціологічних досліджень релігійності (Актуальні проблеми атеїстичного виховання). – К., 1969. – С. 57; Дулуман Е., Лобовик Б., Танчер В. Современный верующий: социально-психологический очерк. – М., 1970. – С. 31.

⁵⁷ Огнева О. В., Уткін О. І. Свобода совісті реальна та ілюзорна. – К.: Наукова думка, 1982. – 184 с.; Уткін А. И. Антисоветизм под флагом „защиты религии”. – К., 1987. – 48 с.; Батюк І. Г. Свобода совісті в СРСР. – К., 1958. – 36 с.; Бурков В. В. Под маской „христианской любви”. – Л.: Лениздат, 1983. – 64 с.; Гаврилюк О. Ю. Свобода совісті в соціалістичному суспільстві. – К.: Політвидав України, 1981. – 278 с.; Коник В. В. Свобода совести и ее за щитники. – М.: Молодая гвардия, 1986. – 175 с.; Лисавцев Э. И. Критика буржуазной фальсификации положения религии в СССР. Изд. второе, дополненное. – М.: Мысль, 1975. – 320 с. та ін.

⁵⁸ Огнева О. В., Уткін О. І. Свобода совісті реальна та ілюзорна. – К.: Наукова думка, 1982. – С. 164.

⁵⁹ Академічне релігієзнавство. Підручник. За науковою редакцією професора А. Колодного. – К.: Світ Знань, 2000. – С. 464.

⁶⁰ Яковенко В. Вічно вчорашні // Людина і світ. – 1987. – № 7. – С. 62-63; Минович И. И. Преступный альянс. – М., 1985 та ін.

⁶¹ Антинародна діяльність уніатської церкви на Україні: Бібліографічний покажчик. – Львів, 1976; Правда про унію. Документи і матеріали. 2-ге видання. – Львів, 1968.